

υπάρχει μία σημαντική θέση του Lactosse για τον όρο *υπόσταση*, ως προσδιοριστικό του έρωτος (Ένν. III, 5, 9, 19, 21) και του Λόγου—, ως υπόσταση-ένεργεια. Το βιβλίο κλείνει με μία σύνοψη και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, όπου διακρίνεται ο έρωτας από άλλες έννοιες εκφραστικές της επιθυμίας, δείχνεται η υπεροχή του ως «ευπορητικής εύρετικότητας», ή πανταχού στις Έννεάδες παρουσία του, σε ιεραρχική δομή, από την υλική επιθυμία ως τον ενολογικό έρωτα, ένότητα προαρχετυπική όλων των ερώτων.

Άννα ΚΕΛΕΣΙΟΥ

Ευ. ΜΟΣΧΟΥ, *Η μεταφυσική αγωνία στον Παλαμά*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1993.

Εισαγωγή. Ο Ευ. Μόσχος προτάσσει στο βιβλίο του για τον Παλαμά μία φράση από την παλαμική *Ποιητική* για τον κριτικό και το πρώτιστο χρέος του «νά μπει μέσα στο έργο που ζητά να κρίνει». Αυτή την εντολή ακολουθεί πιστά ο συγγραφέας του δοκιμίου για την *Μεταφυσική αγωνία στον Παλαμά*, αφού παίρνει όλους τους δυνατούς δρόμους της ζωής και του έργου του ποιητή, για να βρει τον βαθύ λόγο της ποιητικής ψυχής του. Η διεξόδωση επιτελείται με αισθαντικότητα, αντικειμενικότητα και οξυδέρκεια, σ'ένα δοκίμιο κριτικής πρωτότυπο στη θεματική του και υποδειγματικό ως πραγματικά «πάμπλου έργο», κατά την πλατωνική έκφραση, όπου η χρόνια ζήτηση επιτελεί την εύρεση του καλύτερου¹, και ως έργο αγάπης, με εκείνη την κρυστάλλωση, το ψυχολογικό φαινόμενο που περιέγραψε ο Stendhal: τη συσσώρευση στο αντικείμενο της αγάπης όλων των χαρακτηριστικών του, την ανάδειξη του πλέον-είναι της ουσίας του, που ένα ανερωτικό βλέμμα, πολύ περισσότερο ένα έχθρικό δεν είναι ικανό ν'ανακαλύψει. Λέει ο Ευ. Μόσχος στο «εξομολογητικό» προοίμιο του βιβλίου του: «... έξω από την Άγάπη και χωρίς αυτήν δεν μπορείς να προσεγγίσεις αποτελεσματικά το έργο ενός συγγραφέα ... πολύ περισσότερο ενός ποιητή ... κρίνω θα πεί συμπονῶ, συμπάσχω, αγαπῶ, προσπαθῶ ν'αποκαλύψω και να κατανοήσω τις εσωτερικές αντιδράσεις μιᾶς ὑπαρξης» (σσ. 18-19). Για τοῦτο ἡ μελέτη τοῦ παλαμικοῦ ἔργου συνδυάζεται με τὴν ἔρευνα τῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ. Ἄν εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ διαφορὰ ἠθικῆς πράξης-λογοτεχνικῆς δημιουργίας ἐδράζεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ πρώτη εἶναι πάντα συνδεδεμένη με τὸν πράττοντα, ἐνῶ στὴ δεύτερη ἡ ἀξία εἶναι ἐνύπαρκτη κι ἔτσι ἡ ἀποτίμηση δὲν «δεῖται τοῦ πατρός» τῆς, εἶναι ἐξίσου ἀληθινὸ ὅτι γιὰ τὸν κριτικὸ ὁ ἐρμηνευτικὸς ὀρίζοντας ἑνὸς λογοτεχνήματος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀφορᾷ σὲ μιὰ βιωμένη πραγματικότητα, διευρύνεται με τὴ γνώση ὅλων ὧσων σχετίζονται με τὸν ἴδιο τὸν δημιουργό του. «Ὅσο γνωρίζω πιὸ βαθιά, τόσο ἀγαπῶ πιὸ πλέρεια», λέει ὁ Παλαμάς. Αὐτὸ γιὰ τὸ δοκίμιο τοῦ Ευ. Μόσχου ἰσχύει ἀντίστροφα: ὁ κριτικὸς, ἐπειδὴ ἀγαπᾷ βαθιά τὸ παλαμικὸ ἔργο, τὸ γνωρίζει πληρέστερα.

Ἡ μεταφυσική. Ἄν ὁ ὅρος «μεταφυσική» εἶναι προϊόν μιᾶς τυχαίας κατάταξης ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο τὸν Ρόδιο, μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη τὰ *Φυσικά*, ἐκείνων τῶν ἔργων τοῦ Σταγίριτη ποὺ ἀφοροῦν στὰ πρῶτα εἶδη τῆς ὑπαρξης, δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι τὸ βασικὸ του περιεχόμενο, ἡ ἔρευνα τῶν υπεραισθητῶν ἀρχῶν επικαιροποιεῖται ὕστερα ἀπὸ κάθε υπερεκτίμηση τῶν «φυσικῶν»-θετικῶν ἐπιστημῶν, σύμφωνα με τὸν διαλεκτικὸ βηματισμὸ τοῦ πνεύματος. Τὸν βηματισμὸ αὐτὸ δείχνει ὁ Ευ. Μόσχος, με τεκμηρίωση ἀπὸ τὴν ποίηση καὶ τὴ φιλοσοφία, στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του εἰσάγοντας ἅμεσα τὸν ἀναγνώστη στὶς έννοιες «μεταφυσική» καὶ «ἀγωνία» ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς ἀρμούς τῆς προσέγγισής του στὸ ἔργο τοῦ Παλαμά.

Ἡ πολλαπλὴ ψυχὴ τοῦ Παλαμά. Στὸ κεφάλαιο ποὺ ἀκολουθεῖ με τίτλο: «Ὁ διχασμὸς καὶ οἱ εσωτερικὲς ἀντιθέσεις», μεταφυσικὴ ἀγωνία καὶ διαλεκτικὴ νοηματοδοτοῦνται ἀμέσως συγκεκριμέ-

1. Ἡ ἐκφραση εἶναι τοῦ Ξενοφάνη, D.-K., VS 21 B 18.

να· ο συγγραφέας ορίζει τον Παλαμᾶ: ποιητὴ τῶν ἀντιθέσεων καὶ ἀντιφάσεων «ποῦ ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀνησυχία κυμαινόταν σ' ὅλη τὴ ζωὴ του ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ τὴ γνώση, ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ τὴν ἀπιστία..., συνεπῶς ... κατ' ἐξοχὴν (ποιητὴ) τῆς μεταφυσικῆς ἀγωνίας» (σ. 47). Ὁ Εὐ. Μόσχος παρατηρεῖ ὅτι ὁ ποιητής, ποῦ μέσα του κρυφομιλοῦσαν ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Πίνδαρος, ὑπῆρξε, «ὡς ἀκοίμητη μεταφυσικὴ συνείδηση ... πραγματικὰ διχασμένος» (σ. 48).

Τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται ἐδῶ εἶναι: ἀλήθεια ὁ Παλαμᾶς εἶναι διχασμένος ἢ εἶναι ἓνας νεοέλληνας προσωκρατικὸς καὶ σωκρατικὸς; Ἐκεῖνοι, π.χ. ὁ Παρμενίδης, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ποιητές-φιλόσοφοι θὰ ταλαιπωροῦν πάντα, μὲ τὸ συνδυαστικὸ πνεῦμα τους, τοὺς μοναδιάστατους ἐρμηνευτὲς ποῦ τοὺς προσεγγίζουν μόνο μὲ τὴ λογικὴ καὶ δὲν κατανοοῦν τὴν καθολικότητα τοῦ πνεύματός τους ἢ ἀποροῦν πῶς καὶ γιατί ὁ πρῶτος μιλά γιὰ τὴ μοναδικὴ ἀλήθεια τοῦ ὄντος, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν κόσμον τῆς «δόξης», ὁ δεύτερος ἔχει, ὡς Ἰανός, μιὰ ὀρθολογικὴ καὶ μιὰ μυστικιστικὴ ὁψη². Ἐκεῖνος, ὁ Σωκράτης ὑπακούει καὶ στὸν Λόγον καὶ στὸ δαιμόνιο, καὶ στὴ γνώση καὶ στὴν πίστη³. Ὁ Παλαμᾶς, ὅπως εὐστοχα λέει ὁ Εὐ. Μόσχος, εἶναι «πολλαπλὴ ψυχὴ», γιατί εἶναι ποιητής· ἡ ποίηση εἶναι ἡ δυναμικὴ τῆς συνείδησης ποῦ πολλαπλασιάζει τὸ πραγματικόν, καθὼς τὸ βιώνει μὲ τὶς πολλαπλές τῆς δυνάμεις. Ὁ ποιητὴς εἶναι σὲ θέση νὰ ὑποστηρίξει: «Ἔχω συνείδηση πῶς ἓνας δὲν εἶμαι, εἶμαι ὅχι μὲ τό, ἀλλὰ μὲ τὰ Ἐγὼ μου» καὶ «χωροῦν στῆς φαντασίας ... τὰ τετράπλευρα/Ὀλυμπος καὶ Τάρταρα». Τὴν καθολικότητα ἢ δυαδικότητα —συνύπαρξη ἀπολλώνιου-διονυσιακοῦ— τῆς παλαμικῆς συνείδησης φωτίζει ὁ συγγραφέας μὲ χαρακτηριστικὰ παραθέματα ἀπὸ τὸ παλαμικὸ ἔργο, τεκμηριώνει μὲ τίτλους ποιημάτων καὶ ἀναφορὲς σὲ ἀποσπάσματα τοῦ Ἡράκλειτου. Μὲ ἀφορμὴ ὅσα ὁ συγγραφέας λέει, περνώντας στὴν παλαμικὴ ὑπαρξιακὴ ἀγωνία (σ. 53 ἐπ.) καὶ λαχτάρα γιὰ πίστη καὶ δίψα τοῦ Ἀπόλυτου, θὰ πρόσθετα ἐδῶ τὸ ἀπ. 18 τοῦ Ἐφέσιου: «ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερεύνητον ἐὼν καὶ ἀπορον», προάγγελον τοῦ εὐαγγελικοῦ «ζητεῖτε καὶ εὐρήσετε». Πολὺ παραστατικά, ἄλλωστε, τὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις στὸν Παλαμᾶ κορυφώνεται μὲ ἀναφορὰ στὸ περιστατικὸ ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Μάρκου, μὲ τὴ δραματικὴ ἀπόφαση: «Πιστεύω Κύριε, βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ», τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας συνδέει μὲ τὴν κατάστασιν τῆς παλαμικῆς ψυχῆς. Ὁ ἀναγνώστης τοῦ δοκίμιου τοῦ Εὐ. Μόσχου ἀναθυμᾶται πάλι τὸν Ἡράκλειτον στὸ τέταρτον κεφάλαιον, κι αὐτὸ σὲ σχέση μὲ τὸν ἴδιον τὸν Παλαμᾶ καὶ μὲ τὸν κριτικόν του: Λέει ὁ Ἐφέσιος: «ἐδύσησάμην ἐμεωυτόν» (B 101): «ψυχῆς πείρατα ... βαθὺν λόγον ἔχει» (B 45). Ὁ Παλαμᾶς ἐξομολογεῖται στὸν Δωδεκάλογον τοῦ Γύφτου: «Κι ἔσκυπα πρὸς τὴν ψυχὴν μου σὰ στὴν ἄκρην πηγαδιοῦ»· ὁ Εὐ. Μόσχος, εἰσχωρώντας βαθιὰ στὰ ποιήματα καὶ στοὺς αὐτογνωσιακοὺς λόγους τοῦ ποιητῆ ἐπιτυγχάνει νὰ συλλέξει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς φανερῆς καὶ ἀφανέρωτης ἀρμονίας τοῦ πρωτεῖκου-«ὠκεάνειου» (ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι τοῦ συγγραφέα) παλαμικοῦ ἔργου. Ἡ σπουδὴ ὅλων τῶν ποιητικῶν συλλογῶν τοῦ Παλαμᾶ, ἀπὸ *Τὰ τραγούδια τῆς πατρίδας μου* ὡς τὶς *Νύχτες τοῦ Φήμιου* καὶ ὡς τὴ μεταθανάτια *Βραδυὴ Φωτιά*, τῆς παλαμικῆς ἀλληλογραφίας καὶ τῶν χρονογραφημάτων τοῦ ποιητῆ εἶναι ἄθλος· τὸ φθάσιμο στὴν ιδέα τῆς ἐσωτερικῆς ἐνότητος δὲν εἶναι ὁδὸς βατὴ, μέσα ἀπὸ ἀναβαθμούς, ἀλλὰ πέρασμα ἀπὸ ἓνα ποτάμι (ἢ εἰκόνα εἶναι τοῦ συγγραφέα, σ. 74)· κι αὐτὴ τὴ φορὰ τὸν στοχασμὸ τοῦ ἀναγνώστη μπορεῖ νὰ οἰακοστροφῇ ὁ Ἡράκλειτος· τὸ ποτάμι δὲν εἶναι ποτὲ τὸ ἴδιον, οὔτε μιὰ φορὰ: «ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ» (B 12)· ἀκόμη, γιατί τὸ φθάσιμο ἀπαιτεῖ καὶ τεκμηριωμένη κριτικὴ ἀπόρριψη ὅλων τῶν ποικίλων ἐρμηνειῶν ποῦ κατὰ καιροὺς ἐπισώρευσαν στὸν παλαμικὸν Γλαῦκον, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ πλατωνικὴ εἰκόνα, τὰ φύκια ἰδίων κοσμοαντιλήψεων· ἀπόρριψη τῶν ποικίλων προσαρμογῶν σὲ προκρούστειες ἐρμηνευτικὲς κλίνες τοῦ «σύμπαντος τοῦ ποιητῆ», ποῦ εἶναι «ἓνας κόσμος ὁλόκληρος», ὅπως λέει ὁ Εὐ. Μόσχος καὶ συμπληρώνει μὲ τὸ παλαμικόν: «κόσμος εἶναι καὶ τὸ ἀσάλευτον καὶ τὸ ταπεινὸ ἐγὼ μας».

2. Ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικοὺς ὁ Ἡράκλειτος εἶναι ὁ πρῶτος θεωρητικὸς τῆς ἀναίρεσης τῶν ἀντιθέτων· αὐτὸν ὁ Παλαμᾶς θὰ χαρακτηρίσει «βαθὺγνωμον». Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἡ δημοκρίτεια ἀποψη γιὰ τὴν κρυμμένη στὸν βυθὸ ἀλήθεια, ποῦ ὁ Παλαμᾶς ἐνστερνίζεται (πβ. σ. 201).

3. Πβ. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Raison et sentiment chez Platon*, *Φιλοσοφία*, 25, 1995, σσ. 313-316.

Ἡ ἐπιστήμη καὶ τὸ μυστήριον. Στὸ πέμπτο κεφάλαιο ὁ Εὐ. Μόσχος παρακολουθεῖ μὲ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια τίς προσπάθειες τοῦ Παλαμᾶ νὰ ἐνημερώνεται σὲ ὅλα τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ρεύματα τοῦ καιροῦ του—, καθὼς ἀκράδαντα πίστευε ὅτι χρέος τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ συνθέτει τὴν ἐπιστημονικὴν μὲ τὴ δημιουργικὴ σοφία. Ὁ συγγραφέας καταφέρει νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ παλαμικὴ πολυμαθία, ἐπειδὴ ποδηγετεῖται ἀπὸ τὸ κριτικὸ πνεῦμα καὶ τὸ παιδαγωγικὸ χρέος, δὲν ἐμπίπτει στὴν ἀρνητικὴ εὐρυγνωσία (αὐτὴν, θάλεγα, ποὺ καταδίκασε ὁ Ἡράκλειτος). Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἐμπλουτίζει γιὰ τὸν ἀναγνώστη, μὲ εὐρύτητα τεκμηρίωσης, τὸ ἐπιστημονικὸ σκηνικὸ τῆς ἐποχῆς «πάνω στὸ μεγάλο ... φιλοσοφικὸ θέμα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ ἐπιστήμης» (σ. 97). Ἀναζητώντας, χωρὶς μεροληψίες, τὴ συγκρότηση τῆς παλαμικῆς κοσμοθεωρίας, ἀποδίδει τὴ σωστὴ μοῖρα τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστήμης στὸν παλαμικὸ στοχασμό, καθὼς καὶ τὴν ἀντίθεση τοῦ Παλαμᾶ στὴν ὑπερβολὴ τοῦ ὕλισμου καὶ ὀρθολογισμοῦ, γιὰ νὰ κορυφώσει τὴν πραγμάτωση τοῦ θέματος μὲ ἓνα ἀποκαλυπτικὸ παράθεμα λόγων τοῦ Ροντέν ποὺ ὁ Σικελιανὸς θύμισε στὸν Παλαμᾶ σὲ μιὰ στιχομυθία τους:

«Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἓνας πέπλος· τραβήξτε τον, ἂν θέλετε νὰ δεῖτε τὸν οὐρανὸν» (σ. 119), ἰδέα ποὺ—πάντα στὴ μαρτυρία τοῦ ποιητῆ τοῦ Ἀλαφροῦσκωτου— μετατράπηκε σ' ἓνα δραματικὸ εἶναι τῆς μεταφυσικῆς μὲ τὴν ἀπόκριση—κίνηση τοῦ χειριοῦ τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὸ πάνω— καὶ τὴν προσθήκη τῆς λέξης: «μυστήριον».

Θυρανοξία τῆς ψυχῆς. Ἄν ἡ τραγικὴ ποίηση εἶναι κάθαρση τῶν παθῶν μέσα ἀπὸ τὴ διπλὴ δίοδο τοῦ ἔλεος καὶ τοῦ φόβου καὶ κάθαρση δρώντων καὶ θεωμένων-συμμέτοχων στὰ δρώμενα, ἡ λυρική εἶναι δυναμικὴ θυρανοξία τῆς ψυχῆς. Ὁ θυρανοίκτης ποιητὴς καταφέρει μὲ τὰ «παθητικὰ κρυφομυλήματά» του καὶ μὲ τίς «βαθιὲς καὶ διεισδυτικὲς καταδύσεις του μέσα στὰ ἄδυτα τῆς ψυχῆς του» νὰ φωτίσει «τὴν ἀληθινὴ οὐσία» του (σσ. 124, 126, 127), τὴν ἁμαρτωλότητά του ὅσο καὶ τὸν πόθο γιὰ λύτρωση ποὺ γεννιέται μέσα ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση τῆς ἁμαρτίας καὶ τὴν αὐτογνωσία. Καὶ ὁ θυρανοίκτης κριτικὸς «χρέος ἔχει ... μέσα ἀπὸ φαινομενικὲς ἢ πραγματικὲς ἀντιθέσεις καὶ βαθύτερες καὶ ἐπίμονες ραβδοσκοπήσεις ... νὰ προσπαθῇ νὰ βρεῖ τί κρύβεται πίσω ἀπὸ τίς λέξεις καὶ νὰ φθάσει στὸ σημεῖο νὰ ἀναζητήσῃ καὶ αὐτὸν τὸν Θεὸ ποὺ καὶ ὁ ποιητὴς ἀναζητεῖ μὲ τέτοιο πάθος καὶ μὲ τέτοια θέρη ψυχῆς» (σ. 125). Τὴν τραγικὴ διπολία τῆς παλαμικῆς ψυχῆς φωτίζει ὁ Εὐ. Μόσχος στὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του ἀντλώντας ἀπὸ τὰ λυρικά παλαμικά ποιήματα, τὴν παλαμικὴ Ποιητικὴ—δοκίμιο αὐτοενδοσκόπησης αὐτοβιογραφικὸ—, τὰ Γράμματα, παραθέτοντας δηλαδὴ τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ ποιητῆ καὶ ἔτσι ἐφαρμόζοντας τὴν ἀρχὴ ποὺ ὁ Παλαμᾶς ἀποκάλεσε «ταυτοψία τῆς δικαστικῆς ἀρχῆς» (σ. 138)—, ἀντιμετωπίζοντας κριτικὲς ποὺ ἀκροθιγῶς μόνο ἀναφέρονται στὴ μεταφυσικὴ διάσταση τοῦ παλαμικοῦ ἔργου ἢ καὶ τὴν παρερμηνεύουν. Τὸ ἕκτο αὐτὸ κεφάλαιο ὀνομάζεται «κασσιανισμός»· ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Παλαμᾶ, ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ πρότυπο στὸ ἦθος-πρόσωπο τῆς Κασσιανῆς, τῆς ὁποίας τὸ ἰδιόμελο τροπάριον μετάφρασε ἀριστουργηματικὰ ὁ ποιητὴς, καθόσον ὑπῆρξε γι' αὐτὸν καθρέφτης καὶ τοῦ δικοῦ του ψυχικοῦ δυαδισμοῦ, ἢ, ὅπως ἐπιγραμματικὰ παρατηρεῖ ὁ Εὐ. Μόσχος, ἔκφραση «ἀπὸ τὴν κρματισμένη καὶ ἁμαρτωλὴ ψυχὴ του» (σ. 132). Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο διερευνᾷ καὶ πάλι τὴ θρησκευτικότητα, ἐδῶ ὡς ἦθος, δηλαδὴ ἐνορατικὴ κατάσταση τῆς ὑπαρξῆς, βίωση τῆς ἀφανοῦς ἁρμονίας μὲ τὰ «μυστικά» μάτια (σ. 178), ὅχι τὴ θρησκευτικότητα-ποιητικὸ συμβάν περιγραφικῶν τόνων, προῖόν θεματικοῦ ἐνδιαφέροντος. Αὐτὸ δείχνει ὁ Εὐ. Μόσχος μέσα ἀπὸ ἐπιτυχεῖς ἀντιπαραθέσεις. Μὲ τίς ἔξοχες ἀναλύσεις του «ἄγνωστον στοὺς πολλοὺς καὶ παραθεωρημένον» (σ. 182) ποιήματος «Ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον» καὶ τῶν ἐμπνευσμένων ἀπὸ τὸ Πάσχα παλαμικῶν ποιημάτων ὁ συγγραφέας ἐπιτυγχάνει νὰ δεῖξῃ καὶ τὸ βεληνεκὲς τοῦ θρησκευτικοῦ ἠθους τοῦ Παλαμᾶ: τὴ μετακίνηση ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ στὸ συλλογικόν. Ὁ Παλαμᾶς, παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας, «γίνεται διερμηνευτὴς τῶν πόθων καὶ τῶν προσδοκιῶν ἑνὸς ὁλόκληρου λαοῦ». Στὸ ὄγδοο κεφάλαιο συναρμύζονται ἡ σωκρατικὴ ἀσίγαστη ἀνίχνευση τῆς ἀλήθειας καὶ μιὰ ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία κερκεχωριανοῦ τύπου ποὺ ὁ συγγραφέας συνθέτει μὲ συστηματικὴ ἀρδευση βασικῶν ὑπαρξιακῶν ἐννοιῶν μέσα ἀπὸ τὴν παλαμικὴ ποίηση. Τὸ μελέτημα ξεκινᾷ ἀπὸ τίς ὀριακὲς γιὰ τὴ συνείδηση καταστάσεις τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ θανάτου, τῆς βίωσης τοῦ χαμοῦ ἀγαπημένου προσώπου (στὸ δέκατο κεφάλαιο ὁ συγγραφέας θὰ παραθέσῃ συγκλονιστικὲς μαρτυρίες, ποιητικὲς καὶ στὸν πεζὸ λόγο τοῦ ἴδιου τοῦ Παλαμᾶ γιὰ ἀγαπημένους του, σσ. 270 ἐπ.). Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας τεκ-

μηριώνει με παραθέματα ἄρτια ἐπιλεγμένα τὸν ἀνταγωνισμό θετικιστικοῦ, ἐπιστημονικοῦ πνεύματος-μεταφυσικῆς πίστεως (ἐξαίρετη ἡ ἀνάλυση τοῦ παλαμικοῦ ποιήματος *Θωμᾶς* γιὰ τὴ διάκριση ἀπιστίας-φιλοσοφικῆς ἀμφιβολίας), τὶς ἐννοιες τοῦ μεταφυσικοῦ δέους καὶ τὰ συνακόλουθα βιώματα τῆς προσδοκίας, τύψεων, συντριβῆς—, τοῦ μυστηρίου τοῦ πόνου, συνιστώσες τοῦ δυναμισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀμφιθυμίας τῆς ὑπαρξῆς (σσ. 220 ἐπ.). Στὸ ἑνατο κεφάλαιο τοῦ δοκιμίου ὁ συγγραφέας, πιστὸς στὴν ἀρχὴ του νὰ φωτίσει τὸ θέμα τῆς μεταφυσικῆς ἀγωνίας ὄχι μόνο με τοὺς ἐντεχνους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐξομολογητικοὺς λόγους τοῦ Παλαμᾶ, ἀνιχνεύει τὴν «ἐδραίωση τῆς χριστινικῆς πίστεως» (σ. 251), τὴ θεϊκὴ παρουσία μέσα στὴν παλαμικὴ ἐπιστολογραφία. Ἄν ἡ ὥς τώρα πραγμάτευση τοῦ θέματος ἐπαληθεύει τὸν ἀριστοτελικὸ ὅρισμό τῆς ποίησης ὡς τοῦ φιλοσοφώτερου καὶ σπουδαιότερου τῆς ἱστορίας (γιατὶ ἡ ποίηση λέει ὄχι μόνο τὰ γενόμενα ἀλλὰ καὶ «οἷα δεῖ»), ἡ ἐρμηνευτικὴ τῆς ἐπιστολογραφίας ἀποδεικνύεται ἀποφασιστικὴ κατανόηση αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ δέοντος, χάρις στὴ γραφὴ τοῦ δοκιμογράφου. Μὲ τὸ δέκατο κεφάλαιο («Οἱ πρόγονοι καὶ οἱ πρόδρομοι»), ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ πρῶτο στὸ δοκίμιο, με δεῦτερο τὸ ἀμέσως ἐπόμενο γιὰ τὶς ἀξίες, ἂν ὁ συγγραφέας δὲν εἶχε προτιμήσει νὰ δώσει τὴν πρωτιά σ' ἓνα κεφάλαιο γιὰ τὶς «Ἀξίες τῆς ζωῆς» (σσ. 233 ἐπ.), ὁ Εὐ. Μόσχος ἐπαληθεύει μιὰ βασικὴ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια: ὅτι στὸν χῶρο τῶν πνευματικῶν πραγμάτων ἡ ἀντινομία παλαιοῦ-νέου, μερικοῦ-καθολικοῦ ἀλλάζει φύση καὶ ὑπερβαίνεται⁴· ὁ Παλαμᾶς, σημειώνει ὁ συγγραφέας, κάνει στὴν *Ποιητικὴ* του λόγο καὶ γιὰ τὴ σύνθεση ἐγὼ-ἐμεῖς, ἀτομικοῦ-καιρικοῦ, συλλαμβάνοντας τὸ καιρικὸ ὄχι ὡς κατηγορία ἀπλῶς χρονικὴ, ἀλλὰ δυναμικὰ, ὡς κατηγορία ἡθους τῆς συλλογικῆς συνειδήσεως καὶ ὡς τοῦ καιρίου διαχρονικὰ. Διευρευνώντας τὰ ποιήματα με καθολικὴ διάσταση ὁ Εὐ. Μόσχος συλλέγει καὶ ἀναδεικνύει τὶς ἀρχές: τῆς ἐπιστροφῆς στὴ φύση, τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐνότητος. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κριτικοὺς συσχετισμοὺς μεταξὺ *Δωδεκάλογου* τοῦ *Γύφτου* καὶ *Ἐρημῆς χώρας* (τοῦ Ἑλίου), ὁ συγγραφέας κάνει φανερό τὸν θετικὸ χαρακτήρα τῆς εἰκονοκλαστικῆς καὶ καταλυτικῆς διάθεσης τοῦ παλαμικοῦ *Γύφτου*, αὐτοῦ ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς —ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἀρνητισμὸ τοῦ Νίτσε στὸν *Τάδε ἔφη Ζαρατούστρα*— θὰ χαρακτηρίσει ἀναποδογύρισμα τῶν ἀξιῶν «γιὰ νὰ ξαναὑψωθοῦν ὑστερα ἀπὸ τὸ πέσιμό τους ... σὲ νοήματα πρωτόφαντα» (σ. 290). Ἔτσι, προσεγγίζονται τὸ ἰδανικὸ τῆς πατρίδας, ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης, ἡ ἀγάπη (ποὺ, καθὼς ὑποστήριξε ὁ Γκ. Μαρσέλ δὲν εἶναι ἀξία, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀξία χωρὶς αὐτήν), ἡ εὐτυχία, ἡ ἀλήθεια, ἡ ὁμορφιά («μιά κι ἡ Ἀλήθεια κι ἡ Ὅμορφιά»). Τὸ προτελευταῖο κεφάλαιο («Μπροστὰ στὸ Χριστό») συγκεντρώνει καὶ ἀναλύει τὰ χριστολογικὰ παλαμικὰ ποιήματα καὶ πεζὰ —ἐπιστολές, στοχασμοὺς—, ἀπὸ τὴν ἐφηβικὴ κιόλας ἡλικία τοῦ ποιητῆ ὡς τὸν *Δωδεκάλογο* τοῦ *Γύφτου*, —ὅπου ὁ Παλαμᾶς «προσεγγίζει τὸν Χριστὸ καὶ γίνεται ἀπολογητὴς τῆς θρησκείας τῶν πατέρων του, ἐκφραστὴς τῶν προσδοκιῶν τοῦ Γένους» (σ. 326) με τὴν ἐξίσωση ρωμοσύνης καὶ χριστιανοσύνης—, καθὼς καὶ δυὸ παλαμικὰ ἄρθρα γιὰ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάλυση εἶναι κατατοπιστικὴ καὶ στοχαστικὴ. Στὸ δωδέκατο κεφάλαιο ἀναφαίνεται ἡ ἐστιακὴ ἰδέα τῆς ἀνάγκης σύζευξης τῆς πίστεως με τὴ ζωὴ, μέσα ἀπὸ τὴν κατάδειξη τῆς ἱκανότητος τῆς πρώτης νὰ χρησιμεύει ὡς «γνώμων» τῆς δεύτερης, «ὡς πρακτικῆς ἐνέργειας παράγων» (σ. 309). Ὁ ἠθικὸς τροπισμὸς τοῦ παλαμικοῦ στοχασμοῦ εὐστοχα συνοψίζεται στὰ λεγόμενα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ γιὰ τὴ «νέα ἐνανθρώπιση τοῦ θεοῦ» (σ. 311), ἰδέα ποὺ ὑπαγορεύει καὶ τὴν ὑπεράσπιση τῆς μετάφρασης, «εὐμούσως πάντως, ὡς νέου σκεύους», τοῦ Εὐαγγελίου, σὲ γλῶσσα προσιτὴ σὲ ὅλους.

Ἐπίλογος. Ἀπὸ τὸν ἐπίλογο τοῦ βιβλίου θὰ ἀντλήσω δύο παρατηρήσεις: ἡ μία εἶναι τοῦ Βαλερύ γιὰ τὸν δημιουργὸ ποιητῆ: «ἀλλοίμονο στὸν ποιητὴ ποὺ τὸ ἔργο του δὲν ἀποδίδει παρὰ μονάχα ὅ,τι αὐτὸς θέλησε νὰ πεῖ» (πβ. σ. 343)· ἡ ἄλλη τοῦ Εὐ. Μόσχου, γιὰ τὸ χρέος τοῦ κριτικοῦ: «νὰ μελετήσῃ ἓνα ἔργο στὸ βάθος του καὶ νὰ προσπαθήσῃ ν' ἀνακαλύψῃ σ' αὐτὸ καινούργιες φλέβες μιᾶς ὑπόγειας στοᾶς μεταλείου» (αὐτ.). Ὅπως δέχεται ἡ σύγχρονη ἐρμηνευτικὴ γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ γραπτὸ ἔργο εἰδητικὸ του γνώρισμα εἶναι ὅτι τὸ «ἔργο αὐτὸ εἶναι ἀνεξάντλητο. Ἐκεῖ ποὺ ὁ

4. Πβ. Α. ΚΕΛΕΣΙΟΥ, Ἡ πλατωνικὴ «ψυχαγωγία», *Φιλοσοφία*, 4, 1974.

έρμηνευτής νόμισε πώς βρήκε τὸν πυρήνα τῆς σκέψης ἑνὸς φιλοσόφου, κάποια ἀνάλυση ποὺ πραγματώνεται σὲ ἄλλη κατεύθυνση, ἀποκαλύπτει νέα στοιχεῖα στὰ ὁποῖα θὰ θεμελιωθοῦν νέες θεωρίες»⁵. Ἡ ἀποψη ἰσχύει γιὰ τὸν στοχασμὸ τοῦ Παλαμᾶ καὶ τὸ δοκίμιο τοῦ Εὐ. Μόσχου μὲ τὸ ὁποῖο προσεγγίζεται γιὰ πρώτη φορὰ συστηματικὰ τὸ θέμα τῆς παλαμικῆς μεταφυσικῆς ἀγωνίας. Ἐδῶ μάλιστα ἰσχύουν καὶ ὅσα λέει ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς σήμερα ἐκπροσώπους τῆς φιλοσοφικῆς ἐρμηνευτικῆς, ὁ P. Ricœur: «comprendre un autre mieux qu'il s'est compris lui-même»⁶. Ὁ Εὐ. Μόσχος στὸ δοκίμιό του κατανόησε μὲ πληρότητα αὐτὸ ποὺ ἐναγώνια ἀναζήτησε ὁ Παλαμᾶς στὰ γραπτὰ του, ποιητικὰ καὶ πεζά: τίς ἀπαντήσεις στὰ μεταφυσικὰ ἐρωτήματα: τοῦ θείου, τῆς ἁμαρτίας, τῆς ἐνοχῆς, τῆς λύτρωσης μὲ τὴν πίστη. Βαθαίνοντας στὸν θησαυρὸ τοῦ παλαμικοῦ λόγου δὲν βρήκε λίγον χρυσόν, ὅπως στὸν ἀφορισμὸ τοῦ Ἡράκλειτου, ἀλλὰ πολὺν, ἀφοῦ κατάφερε νὰ φωτίσει τὸ ζητούμενο, σ'ὅλες τίς διαστάσεις του, μάλιστα μὲ λόγο καὶ ἐντεχνο καὶ ἄμεσα ἐπικοινωνικό.

ἌΝΝΑ ΚΕΛΕΣΙΛΟΥ

Παν. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα*.

«Ἡ ἀποκάλυψη (τῆς ἀλήθειας) δὲν γίνεται μετὰ τὸν στίχον τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ λογική, ἀλλὰ συγκλονίζει ἄμεσα τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα, σημειώνεται πάντοτε στὸ δρόμο πρὸς τὴ Λαμπρότητα».

(Π. Κανελλόπουλου, *Μ.Π.*, σ. 318)

Πρόλογος. Ἐχουν περάσει χρόνια ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Π. Κανελλόπουλου *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα*¹. Καὶ εἶναι πάνω ἀπὸ δέκα ποὺ ὁ Π. Κανελλόπουλος παλινόστησε στὴν ἀληθινή του ἐστία², πέρασε τὴν «πανύψηλη ... τοῦ θανάτου»³ πύλη, πραγματοποίησε τὸ ἀδύνατο: τὴ «λύτρωση τῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ φυσικοῦ κόσμου» (σ. 96), μὲ τὸ θαῦμα ἐκεῖνο «ποὺ κανένας ἄνθρωπος δὲν τὸ ζεῖ ὅσο εἶναι στὴ ζωὴ»· ὁ ἀρχοντικός —μὲ τὴν ἀξιολογικὴ σημασία τοῦ ὄρου— πνευματικός δημιουργός, ἡ πολὺδυμη ψυχὴ ποὺ ἀγάπησε «μὲ τοὺς κλασικοὺς τὸ φῶς», «μὲ τοὺς ρομαντικοὺς τὴ νύχτα, μὲ τοὺς λογικοὺς ... τὴν ὀρθογώνια σκέψη, μὲ τοὺς μυστικοὺς τὴν ἄδηλη ἀλήθεια, ὅπως λέει ὁ ἴδιος στὴν *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος*· ἡ ψυχὴ ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἀγάπη τῆς ποίησης, τοῦ θεάτρου, τὴν ἐνεργὸ δράση τῆς πολιτικῆς, τὸ πάθος τῆς ἱστορίας⁴, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀδιάκοπη μεταφυσικὴ ἀγωνία. Πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια ξεκινώντας τὸ ἔργο του γιὰ τὴ μεταφυσική, στὴν ὁποία ἔδινε οὐσιαστικὴ, μόνη, δυνατότητα τὴν ἀδιάκοπη ἐπαλήθευση τῆς ἀρχῆς τῆς —ἀπ' ἐδῶ καὶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ βιβλίου του— ἔγραφε ὁ Π. Κ.: «Ξεκινᾷ, τάχα, σὲ ποιά κατεύθυνση; Ἡ κατεύθυνση εἶναι τὸ σύμπαν πέρα ἀπὸ τὸν φυσικὸν κόσμον, ἡ οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς πέρα ἀπὸ τὴ συλληπτὴ παρουσία τῆς, τὸ νόημα τοῦ θανάτου πέρα ἀπὸ τὴ φύση τοῦ θανάτου, τὸ ἄπειρο πέρα ἀπὸ τὸ συμβολικὸ μαθηματικὸ ἄπειρο, τὸ αἰώνιο καὶ μέσα στὸ

5. J. L. CORDERO, *Les deux chemins de Parménide*, Paris, Vrin, 1979.

6. Πβ. Α. ΚΕΛΕΣΙΛΟΥ, Τὸ παρμενιδικὸ ποίημα καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ, *12 Μελετήματα προσωπικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1992, σ. 55.

1. *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα, ὁ ἄνθρωπος - ὁ κόσμος - ὁ θεός*, Ἀθήναι, 1956, 338 σσ.

2. Στὶς 11 τοῦ Σεπτεμβρίου 1986.

3. Στίχος ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Π. Κ. στὴν τελευταία σελίδα (334) τοῦ βιβλίου του.

4. Πβ. τὸ σαφὲς καὶ περιεκτικὸ δοκίμιο τοῦ Ε. Μόσχου, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Τὸ πάθος τῆς ἱστορίας, στὸ βιβλίο *Ὁράματα καὶ θεωρήσεις. Λογοτεχνικά δοκίμια*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Πιτσιλός, 1995, σσ. 156-168.

